

ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У XVI-XVII СТ.: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються філософсько-теологічні надбання періоду XVI–XVII століть на теренах України. Зроблено висновок, що в цей час відбулося переосмислення філософської думки, зсув від богопізнання до підкреслення важливості пізнання людини та визнання її самоцінності. Зокрема, виникла школа традиціоналізму з корінням в православній візантійсько-древньоруській традиції, що виступала як опозиція латинізованому католицизму. Автор здійснює філософський аналіз поглядів Василя Суразького-Малюшицького та Івана Вишенського. Перший підкреслює недосяжність Бога та акцентує на містичному пізнанні, другий вбачає Бога у внутрішній суті людської душі та визначає шлях до самовдосконалення через самопізнання. Додаткові концепції подають ігумен Йов Почаївський, Йов Княгиницький, Ісакій Борискович і Віталій з Дубно, які акцентують на важливості духовного розвитку через молитовну безмовність і аскетичний спосіб життя. Стефан Зизаній висловлює раціоналістичні погляди на есхатологію, відкидаючи існування чистилища та інших післясмертних реалій. Касіян Сакович розглядає душу як акт фізичного тіла, що взаємодіє з божественною сутністю через благодать та богоподібність. Загалом, у XVI–XVII столітті в православ'ї спостерігаються тенденції до збереження релігійно-містичної традиції та розрізнення аспектів зовнішнього та внутрішнього в людині. Основний акцент був спрямований на бачення ключового елементу шляху до спасіння у чернечому подвижництві.

Ключові слова: містичне пізнання, духовний розвиток, чернече подвижництво, самовдосконалення.

У контексті глобалізаційних змін і швидкого науково-технічного прогресу виникають суттєві питання щодо духовного самовизначення людини. З огляду на це, варто звернутися до духовних аспектів української історичної спадщини. У порівнянні з іншими історичними періодами, релігія та церква у XVI-XVII століттях на теренах України мали значиму роль у суспільному житті та формуванні уявлень про призначення людини. Тому є доцільним провести дослідження духовних пошуків представників вітчизняної релігійно-філософської думки цього періоду. Такі наукові розвідки завжди є актуальними.

Релігійні погляди філософів цього історичного періоду є об'єктом наукових досліджень багатьох вчених. Наприклад, В. Логвиненко аналізує вплив полемічної літератури на формування національно-релігійної свідомості українців [Логвиненко, 2005], М. Бобак прослідковує погляди щодо громадянського гуманізму у представників української духовної культури XVI-XVII століть [Бобак, 2001], Л. Андрусів віднаходить раціоналістичні спрямування в філософських поглядах українців XI-XVII століть [Андрусів, 2011], І. Жеребило досліджує питання бачення сенсу життя в українській філософській думці XI-першої половини XVII століть [Жеребило, 2002], М. Дойчик розглядає етико-антропологічні ідеї у представників українського ренесансного гуманізму (кінець XVI-перша третина XVII століть) [Дойчик, 2004]. І. Гарат зосереджується на вивченні проявів ісихастської традиції в спадщині Василя Суразького [Гарат, 2017], Л. Квасюк аналізує соціально-політичні орієнтації у творчості І. Вишенського [Квасюк, 2008], Т. Лисоколенко відстежує гносеологічні позиції, викладені в релігійних поглядах І. Вишенського [Лисоколенко, 2011], Ю. Миненко аналізує епіграми, які належать ігумену Віталію з Дубно, як приклад барокової відповідності [Миненко, 2018], В. Назарук простежує становлення барокового стилю у літераторів острозького кола (друга половина XVI – перша половина XVII століття) [Назарук, 2017], С. Гуменюк вивчає релігійно-філософські погляди у життєдіяльності Іова Почаївського, Іова Княгиницького та Івана Вишенського з позиції містико-аскетичного вчення ісихазму [Гуменюк, 2013].

Мета цієї статті полягає у виявленні особливостей уявлень представників філософської думки періоду XVI-XVII століть на теренах України про душу й тіло, а також у визначенні їх історико-філософського значення для української релігійно-філософської думки.

Наукова новизна нашого дослідження полягає в аналізі релігійно-філософських поглядів на проблеми сутності людини та її божественного походження в рамках релігійних і філософсько-антропологічних концепцій, що були поширені у XVI-XVII століттях на території України. Ми припускаємо, що ідеї, які прослідковуються у творах представників української філософської думки цього періоду, випливають з контексту філософських і релігійних пошуків, характерних для європейської культури того часу.

В основі даного дослідження лежить підхід, що ґрунтується на релігієзнавчій концепції вивчення історико-філософських питань. Проблеми, які ставились перед представниками української філософської думки у XVI-XVII століттях, розглядалися в релігійних, полемічних й інших письмових джерелах християнського характеру. Для проведення аналізу першоджерел ми використовували такі методи: текстовий аналіз, контекстуальний розгляд джерел, систематизацію та логічне узагальнення інформації з первинних джерел і інших досліджуваних матеріалів, а також герменевтичний і порівняльно-історичний підхід, пов'язаний з аналізом та тлумаченням текстів. Одночасно ми керувалися принципами конфесійної нейтральності, об'єктивності та історизму.

Зауважимо, що представники реформаційної ідеології прагнули захистити віру предків від зовнішніх культурних впливів шляхом акцентування на візантійсько-давньоруських культурних цінностях. Вони спиралися на буквально тлумачення Святого писання, початкової структури християнства, православних давньоруських духовних традицій і цінностей. Василь Суразький-Малюпицький, Іван Вишенський, Йов Княгиницький, Віталій із Дубно, Йов Почаївський були відомими представниками цього напрямку.

Український полемічний письменник Василь Суразький-Малюпицький у праці «Книжиця в 6-ти розділах» або «О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви», досліджуючи взаємозв'язок між Богом і соціальним порядком, Богом і церковною ієрархією, протиставляє Бога, людину та світ. На думку філософа, Бог – це безмежний і вічний, невидимий, недоступний для розуміння, вічноіснуючий творець всесвіту [Суразький, 1988, с. 238, 241]. Суразький є прихильником концепції про єдину іпостась Божества, він заперечує католицькі погляди стосовно двох джерел походження Святого Духа від Отця і Сина [О единой истинной православной вѣрѣ, 1882, с. 619]. Лише через містичне осягнення відбувається пізнання «внутрішньої людини». У пошуках духовних істин необхідно звертатись лише до Святого Писання. На думку письменника, розкриттю істин православного вчення, у пошуках яких необхідно звертатись до творів східної патристики, повинна сприяти філософія.

Іван Вишенський, наставник В. Суразького, є представником нераціоналістично-містичного напрямку. Він уявляв Бога як вічного, єдиного та існуючого у самому Собі. Бог є у внутрішній суті людської душі. Шлях до самовдосконалення та пізнання Його пролягає через самопізнання шляхом очищення душі, оскільки істинна сутність людини – у духовному бутті [Вишенський, Писання, 1986, с. 225]. Отож, філософсько-релігійні погляди І. Вишенського міцно пов'язані зі східнопатристичними уявленнями.

У своїх творах ігумен Йов Почаївський закликає до духовного зростання шляхом молитовної безмовності [Пчела, 1884, с. 159]. У праці «Про відречення від світу і про духовну досконалість» він наголошує на важливості проникнення в божественне через молитву та обмеження світських і плотських потреб, адже це є прикладом не лише для чернецького, а й для світського життя [Поученіє, 1884, с. 18].

Йов Княгиницький, звертаючись до візантійських і давньоруських традицій, підтримував аскетичний спосіб життя та проповідував ісихазм [Гуменюк, 2013, с. 160]. Ісакій Борискович, представник Острозького культурно-освітнього центру та автор твору

«Совітованіє о благочестіі» [Кралюк, 1997, с. 81], знаходячись під впливом ісихастських ідей, прагнув до зміцнення православ'я в Україні [Анонім, 1988, с. 329]. Віталій з Дубно, як і Іван Вишенський, у праці «Діоптра, альбо Зерцало и виражене живота людського на том світі...», закликав усіх людей прагнути до духовного та молитовного [Віталій, 1988, с. 47-52].

Отже, відповідно до релігійно-філософських учень І. Вишенського, В. Суразького, І. Борисковича, І. Почаєвського та Віталія з Дубно, метою людського життя є духовне молитовне самопізнання й духовно-моральне самовдосконалення.

У Стефана Зизанія вбачаємо раціоналістичні погляди на догмати ортодоксального християнства. Зокрема, він вважав, що для грішників і праведників після смерті не існує чистилища, Божого суду, раю, пекла або потойбічного світу. Також, на думку філософа, після смерті людини й тіло, й душа перестають існувати, отже посмертного блаженства не існує [Москальова, 2016, с. 145].

Касіян Сакович, відповідно до поглядів представників схоластики, душу, яку вважає похідною від божественної сутності, визначає як акт фізичного тіла, що потенційно має життя. Бог, наділяючи душу благодаттю, надає їй богоподібності в процесі творіння людини за своїми подобою та образом. Саме в цьому й полягає стосунок душі до божественної сутності [Стратій, 2019, с. 179].

З вищезазначеного випливає те, що у XVI-XVII століттях відбулося переосмислення філософської думки, перехід від богопізнання до акценту на пізнанні людини та визнання її самоцінності, де знання про душу вважалося ключовим для людського спасіння. У цей період на теренах України виникає вчення традиціоналізму, що виступало як опозиція латинізованому католицизму і мало своє коріння в православної візантійсько-древньоруській традиції сприйняття шляху духовного зростання. Василь Суразький-Малюпицький та Іван Вишенський, обидва українські письменники та філософи, є представниками відмінних концепцій взаємозв'язку між Богом, людиною та світом. Суразький-Малюпицький підкреслює недосяжність та безмежність Бога, підтримуючи концепцію єдиної іпостасі Божества та акцентуючи на містичному пізнанні для розуміння внутрішньої людини. Іншим чином, Вишенський, представник нерационалістично-містичного напрямку, вбачає Бога у внутрішній суті людської душі та визначає шлях до самовдосконалення через самопізнання та очищення душі, узгоджуючи свої погляди зі східнопатристичними концепціями. Ігумен Йов Почаївський, Йов Княгиницький, Ісаїй Борискович та Віталій з Дубно, кожен у своїй праці, акцентують на важливості духовного розвитку через молитовну безмовність, аскетичний спосіб життя та проникнення в божественне, висвітлюючи ісихастські ідеї та прагнення до зміцнення православ'я в Україні. Стефан Зизаній висловлював раціоналістичні погляди на есхатологію та вважав, що після смерті не існує чистилища, Божого суду чи інших післясмертних «реалій», включаючи відсутність посмертного блаженства. Згідно зі схоластичними поглядами, Касіян Сакович розглядає душу як акт фізичного тіла, що потенційно має життя, і вбачає її стосунок до божественної сутності через благодать та богоподібність у процесі творіння людини за образом і подобою Бога.

Отже, у XVI–XVII столітті в православ'ї спостерігаються тенденції до збереження релігійно-містичної традиції та розрізнення аспектів зовнішнього та внутрішнього в людині. Основний акцент був спрямований на бачення ключового елемента шляху до спасіння у чернечому подвижництві.

У перспективі у наших дослідженнях плануємо детальніше зупинитись на антропологічній проблематиці Українського Середньовіччя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Андрусів Л.З. *Раціоналістичні тенденції в українській філософській думці XI – поч. XVII ст.: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05*. Нац. педаг. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2011. 21 с.

Анонім. Совітованіє о благочестіи. *Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI – початок XVII ст.: тексти і дослідження*. Київ: Наук. думка, 1988. С. 328-336.

Бобак М. І. *Ідеї громадянського гуманізму в українській духовній культурі (XVI-XVII ст.): автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05*. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2001. 19 с.

Вишенський І. *Писання, яке зветься «видовище мислене»...* Твори. К.: «Дніпро», 1986. С. 217-227.

Віталій. Із книги «Діоптра альбо Зерцало и виражене живота людського на том світі...». *Українська поезія XVII століття (перша половина): Антологія*. К.: Рад. письменник, 1988. С. 46-52.

Гарат І. Ісихастська традиція у спадщині Василя Суразького. *«Young Scientist»*. № 9 (49). September, 2017. С. 21-26.

Гуменюк С. Містична практика ісихії в Україні на зламі XVI – XVII ст. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2013. № 53. С. 154-165.

Дойчик М. *Етико-антропологічні ідеї Українського ренесансного гуманізму (кінець XVI - перша третина XVII ст.): автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05*. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2004. 15 с.

Жеребило І. В. *Проблема сенсу життя людини в українській філософії XI – першій половині XVII ст.: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05*. Львів. нац. ун-т ім.І. Франка. Львів, 2002. 17 с.

Квасюк Л. Суспільно-політичні орієнтації «Писання к утікшим от православної віри єпископом» (Острог, 1598) Івана Вишенського. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип.3. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька Академія». 2008. С. 32-37.

Кралюк П. «Совітованіє о благочестіи»: контекст, ідеї, автор. *Філологічні студії*. Луцьк, 1997. Вип. 2. С. 81-87.

Лисоколенко Т. Ірраціональне пізнання у творчості Івана Вишенського. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. Філософія. Вип.1 (1). 2011. С. 245-250.

Логвиненко В.М. *Полемічна література як чинник становлення національно-релігійної свідомості українського народу: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05*. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2005. 16 с.

Миненко Ю. Епіграми ігумена Віталія – зразок барокової ідентичності. *Studia methodologica*. 2018. № 46. С.60-70.

Москальова Л., Яковенко І., Чорна В. Роль Львівського братства у розвитку шкільної системи освіти на Україні XVI-XVII століття. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2016. Вип.1. С. 138-147.

Назарук В. *Формування барокового стилю у творчості літераторів острозького кола (друга половина XVI – перша пол. XVII ст.)*. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філологіч. наук за спеціальністю 10.01.01– українська література. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. К., 2017. 19 с.

О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распрострися. Сочиненіє Острожскаго священника Василія 1588 года. *Русская историческая библиотека издаваемая археографическою коммисією*. Т. 7. Петербургъ, 1882. С. 633-938.

Поученіє преподобнаго Іова Почаевскаго объ отреченіи отъ міра и о духовномъ совершенствѣ. *Бесѣды и поученія Преподобнаго и Богоноснаго отца нашего Іова, игумена и чудотворца святѣя Лавры Почаевскія*. Почаевъ: Типографія Почаевской Успенской Лавры. 1884. С.17-18.

Пчела Почаевская. Изборникъ назидательныхъ поученій и статей, составленныхъ и списанныхъ Преподобнымъ Ішвомъ игуменомъ Лавры Почаевской, (1581-1651). Ч. 1. Почаевъ: Типографія Почаевской Успенской Лавры. 1884. 316 с.

Стратій Я.М. Інтерпретація аристотелевого визначення душі у трактатах «Про душу» Касіяна Саковича й Інокентія Гізеля. *Ucrainica Mediaevalia*. Київ: Ін-т філософії НАН України, 2019/20. № 2/3. С. 175-196.

Суразький В. О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви. *Українська література XIV-XVI ст.* К.: Наукова думка, 1988. С.236-249.

Гудзенко Олена Георгіївна

кандидатка філософських наук

доцентка кафедри політології та публічного управління

Волинський національний університет імені Лесі Українки

вул. Шопена, 24, м. Луцьк, 43021, Україна

E-mail: Hudzenko.Olena@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2028-7697>

Стаття надійшла до редакції: 01.09.2023

Схвалено до друку: 10.10.2023

PHILOSOPHICAL AND THEOLOGICAL IDEAS ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE XVI-XVII CENTURIES: A HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Hudzenko Olena G.

PhD in Philosophy, associate professor

Department of Political Science and Public Administration

Lesya Ukrainka Volyn National University

Lutsk, Chopin st., 24, 43021, Ukraine

E-mail: Hudzenko.Olena@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2028-7697>

ABSTRACT

The article examines the philosophical and theological heritage of the period of the XVI-XVII centuries on the territory of Ukraine. It was concluded that at this time there was a rethinking of philosophical thought, a shift from knowledge of God to emphasizing the importance of knowing a person and recognizing his self-worth. In particular, a school of traditionalism emerged with its roots in the Orthodox Byzantine-Ancient Russian tradition, which acted as an opposition to Latinized Catholicism. The author makes a philosophical analysis of the views of Vasyl Surazky-Malyushytskyi and Ivan Vyshenskyi. The first emphasizes the unattainability of God and emphasizes mystical knowledge, the second sees God in the inner essence of the human soul and defines the path to self-improvement through self-knowledge. Additional concepts are presented by hegumen Jov Pochaivskyi, Jov Kniagynytskyi, Isakiy Boryskovich and Vitaly of Dubno, who emphasize the importance of spiritual development through prayerful silence and an ascetic lifestyle. Stefan Zyzzanii expresses rationalist views on eschatology, rejecting the existence of purgatory and other afterlife realities. Kasiyan Sakovich views the soul as an act of the physical body interacting with the divine essence through grace and godlikeness. In general, in the 16th-17th centuries Orthodoxy observed tendencies to preserve the religious-mystical tradition and distinguish the external and internal aspects of a person. The main emphasis was on the vision of the key element of the path to salvation in monastic asceticism.

Keywords: *mystical knowledge, spiritual development, monastic asceticism, self-improvement.*

REFERENCES

- About the only true Orthodox Church and about the Holy Cathedral Apostolic Church, where it started and how it spread everywhere. The work of Vasily, the priest of Ostrog, 1588.* (1882). Russian Historical Library, published by the Archaeological Commission. Vol. 7. St. Petersburg, p. 633-938.
- Andrusiv, L. (2011). *Rationalist tendencies in Ukrainian philosophical thought XI - beg. XVII century.* The Manuscript. The dissertation on the receiving of the scientific degree of the Candidate of Philosophic Sciences, Specialty 09.00.05 History of Philosophy. Drahomanov National Pedagogical University. K. (In Ukrainian).
- Anonym. (1988). *Counsel on piety. Monuments of fraternal schools in Ukraine: the end of the XVI – the beginning of the XVII century: texts and researches.* Kyiv: Nauk. Thought, p. 328-336. (In Ukrainian).

- Bee Pochaevskaya. (1884). *A collection of instructive teachings and articles compiled and copied by the Monk Job Abbot of the Pochaev Lavra (1581-1651)*. Part 1. Pochaev: Printing house of the Pochaev Dormition Lavra. (In Russian).
- Bobak, M. (2001). *Ideas of civic humanism in the Ukrainian spiritual culture (XVI-XVII centuries)*. The Manuscript. The dissertation on the receiving of the scientific degree of the Candidate of Philosophic Sciences, Specialty 09.00.05 History of Philosophy. Ivan Franko National University of Lviv. Lviv. (In Ukrainian).
- Doichyk, M. (2004). *Ethical and anthropological ideas of Ukrainian Renaissance humanism (end of XVI - first third of XVII century)*. The Manuscript. The dissertation on the receiving of the scientific degree of the Candidate of Philosophic Sciences, Specialty 09.00.05 History of Philosophy. Taras Shevchenko National University of Kyiv. K. (In Ukrainian).
- Garat, I. (2017). *Hesychast tradition in the legacy of Vasyl Surazky*. Young Scientist, 9 (49), September, 21-26. (In Ukrainian).
- Humeniuk, S. (2013). *Mystical practice of hesychia in Ukraine at the turn of the XVI - XVII centuries*. Humanitarian Bulletin ZDIA, 53, 154-165. (In Ukrainian).
- Kraliuk, P. (1997). *"Counseling on piety": context, ideas, author*. Philological studies, 2, 81-87. (In Ukrainian).
- Kvasyuk, L. (2008). *Socio-political orientations "Scriptures to the bishops who fled from the Orthodox faith" (Ostroh, 1598) by Ivan Vyshensky*. Ostroh local lore collection. Issue 3. Ostroh: OU OA, p. 32-37. (In Ukrainian).
- Logvinenko, V. (2005). *Polemical literature as a factor in the formation of national and religious consciousness of the Ukrainian people*. The Manuscript. The dissertation on the receiving of the scientific degree of the Candidate of Philosophic Sciences, Specialty 09.00.05 History of Philosophy. Ivan Franko National University of Lviv. Lviv. (In Ukrainian).
- Lysokolenko, T. (2011). *Irrational cognition in the works of Ivan Vyshensky*. Philosophy and political science in the context of modern culture. Philosophy, 1 (1), 245-250. (In Ukrainian).
- Minenko, Y. (2018). *Epigrams of Abbot Vitaly - a sample of Baroque identity*. Methodological study, 46, 60-70. (In Ukrainian).
- Moskalyova L., Yakovenko I., Chorna V. (2016). *The role of the Lviv Brotherhood in the development of the school education system in Ukraine in the XVI-XVII centuries*. History of religions in Ukraine. Lviv. Logos, 1, 138-147. (In Ukrainian).
- Nazaruk, V. (2017). *Formation of the Baroque style in the works of writers of the Ostroh circle (second half of the 16th - first half of the 17th century)*. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.01.01 - Ukrainian literature. Institute of Literature. T.G. Shevchenko National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
- Stratii, V. (2019). *Interpretation of the Aristotelian definition of the soul in the treatises "On the Soul" by Kasiyan Sakovich and Innokenty Gisel*. Ucrainica Mediaevalia. Kyiv: Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2/3, 175-196. (In Ukrainian).
- Surazky, V. (1988). *About the One True Orthodox Faith and the Holy Cathedral Apostolic Church*. Ukrainian literature of the XIV-XVI centuries. Kyiv: Naukova Dumka, 236-249. (In Russian).
- The teaching of Reverend Iov Pochaevsky about renunciation of the world and spiritual perfection. Conversations and teachings of our Venerable and God-bearing father Job, abbot and miracle worker Saint Lavra Pochaevskaia*. (1884). Pochaev: Typography of the Pochaev Assumption Lavra, p.17-18. (In Russian).
- Vitaly. (1988). *From the book "Dioptra or Mirror and the expression of the human abdomen in the other world". Ukrainian poetry of the XVII century (first half): Anthology*. Kyiv: Soviet writer, p. 46-52. (In Ukrainian).
- Vyshensky, I. (1986). *Scripture, which is called "thought spectacle"... Works*. Kyiv: Dnipro, p. 217-227. (In Ukrainian).
- Zherebylo, I. (2002). *The problem of the meaning of human life in the Ukrainian philosophy of the XI - first half of the XVII century*. The Manuscript. The dissertation on the receiving of the scientific degree of the Candidate of Philosophic Sciences, Specialty 09.00.05 History of Philosophy. Ivan Franko National University of Lviv. Lviv. (In Ukrainian).

Article arrived: 01.09.2023

Accepted: 10.10.2023